

УДК 811.161.2:81.0 – 32

**ОПИСИ В КОМПОЗИЦІЙНО-МОВЛЕННЄВІЙ СТРУКТУРІ
“ОПОВІДАНЬ ПРО СЛАВНЕ ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ”
А. КАЩЕНКА**

Зубець Н.О., к. філол. н., доцент

Запорізький національний університет, вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна

zubetsno@gmail.com

Стаття присвячена дослідженню особливостей композиційно-мовленнєвої форми “опис” в авторському стилі популярного літератора початку ХХ ст. А. Кащенко на прикладі його історичної прози. Основна увага приділена розгляду предметно-змістового та функціонального навантаження описів.

Ключові слова: авторське мовлення, композиційно-мовленнєва форма, модальність, опис, оцінність.

**ОПИСАНИЯ В КОМПОЗИЦИОННО-РЕЧЕВОЙ СТРУКТУРЕ “РАССКАЗОВ
О СЛАВНОМ ВОЙСКЕ ЗАПОРОЖСКОМ НИЗОВОМ” А. КАЩЕНКО**

Зубець Н.А.

Запорожский национальный университет, ул. Жуковского, 66, г. Запорожье, Украина

Статья посвящена исследованию особенностей композиционно-речевой формы “описание” в авторском стиле популярного литератора начала ХХ в. А. Кащенко на примере его исторической прозы. Основное внимание уделено рассмотрению предметно-содержательной и функциональной нагрузки описаний.

Ключевые слова: авторская речь, композиционно-речевая форма, модальность, описание, оценочность.

**THE DESCRIPTIONS IN THE COMPOSITIONAL AND SPEECH STRUCTURE
OF “STORIES ABOUT THE GLORIOUS TROOPS OF ZAPOROZHYE NYZOVE”
BY A. KASHCHENKO**

Zubets N.O.

Zaporizhzhia National University, Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine

The research of specifics and functions of compositional and speech form “description” in the author’s style in the historical prose of popular litterateur of the beginning of the XX century A. Kashchenko is carried out in the article. Having analyzed different types of static and dynamic descriptions, the author of the article revealed that their subject-semantic values are connected with the representation of special social phenomena – Zaporozhye Cossacks. They are logically framed in the author’s stories or followed his reflections. It was examined that descriptions of men in the stories (positive and negative characters) exist as verbal and artistic developed portraits or as fragmentary characteristics. The second type is prevailing. The dynamic portraits of characters are composed from separate features in their moral, emotional, psychological, creative versatility. They accomplish characterological and coherent functions. The special type of individual descriptions written by A. Kashchenko is popular exposition of biographies of historical figures which remind business descriptions. They accomplish informative and introductive textual functions. It was found that the interior’s descriptions are mostly static. The author’s valuation in them is almost imperceptible, that’s why they are close to scientific ones. These descriptions contain numerous details from Cossacks’ way of life; they have national and cultural specifics and play important cognitive function. It was considered that the interior’s descriptions are etude and panoramic as landscape’s ones. It was noticed that there is extra emotionality in the artistic representation of nature. Mainly it is due to the intensive use of coloristics. Landscape descriptions in the stories are anthropocentered, they can express the harmony or antagonism of heroes with nature, actualize temporal and spatial continuums. Certain compositional components appear as descriptions of mass festivities and collective work of Cossacks in their daily routine or during preparation for the military campaigns. There are local and subject markers in their base. The mastery of A. Kashchenko as a writer and battle painter is developed in this work. The plot forming function is accomplished via descriptions of attacks, fires, battles. The battle scenes are written realistically, emotionally, passionately. They are become more expressive through romantic accents. It was noticed that the author creates the battle landscapes and the battle interiors in his skillful way. It was found out that compositional and speech form “description” accomplishes various functions in the literary work and provides its perception in the unity of content and form.

Key words: author’s speech, compositional and speech form, modality, description, valuation.

У сучасній транслінгвістиці застосовуються різні підходи до інтерпретації текстів. Для художнього їх різновиду поряд із вивченням стилістичної будови актуальним залишається розгляд композиційно-змістової та мовленнєвої організації (С. Бибик, А. Загнітко, В. Кухаренко, А. Науменко). Інтерпретація будь-якого художнього тексту передбачає необхідність урахування взаємозв'язку лінгвістичних і логіко-змістових аспектів, адже концептуально значущий смисл виникає в результаті співвіднесення плану змісту з певною формою вираження. Виклад у художньому творі здійснюється в послідовному чергуванні або комбінаціях таких традиційних мовленнєвих форм, як розповідь, опис, роздум, які втілюються в авторському й персонажному потоках мовлення. “Авторське мовлення – на відміну від мовлення літературних персонажів чи дійових осіб (власне прямого мовлення) – текст, в якому автор безпосередньо характеризує зображувані події та відповідні образи” [6, с. 15], постає цікавим об'єктом для мовознавчих досліджень.

З цією метою звернемося до творчості популярного літератора початку ХХ ст. Андріана Кащенка (1858–1921), ім'я якого через ярлик радянського часу “буржуазний націоналіст” було вилучене з літературного процесу і надовго забуте, а сьогодні повернене до своїх читачів. В історію української літератури А. Кащенко увійшов як творець історичної прози, котрий залишив зразки історико-популяризаційних творів про козаків, одним із найкращих з-поміж яких стала книга “Оповідання про славне Військо Запорозьке низове” [8, с. 437–438]. Письменник створив образ козацтва в історичній тривалості, внутрішній суперечливості, але й цілісності. Митець прагнув показати, що історія Війська Запорозького складалася в умовах непростих національних відносин. Для цього він глибоко вивчив наукові праці, архівні матеріали, здійснив краєзнавчі дослідження. Це наклало відбиток на творчу манеру письменника, яку його сучасники вважали “сухою”, сьогоднішні ж дослідники вбачають у ній “руку стриманого майстра літературного бароко з його особливим образним ладом, прихованою стилістичною версифікацією...” [11, с. 489]. Завдяки аналітичному розуму під впливом народних пісень, легенд, пропустивши через себе творчість Т. Шевченка й М. Гоголя, А. Кащенко поринав уявою в минуле, пов'язане з козацькою вольницею, просто й доступно відтворював героїчну сторінку історії українського народу, яка значною мірою сформувала нинішнє національне обличчя, і втілював це в художніх творах, віддаючи перевагу домислу й вигадці. Ще за життя письменника про його зацікавлення козацькою тематикою схвально відгукнувся один із найбільш плідних дослідників козацької доби М. Грушевський. Відомі також оцінки сучасних літераторів: Олесь Гончар вважав А. Кащенка “талановитим повістярем” [2, с. 5], Вал. Шевчук назвав його “скрупульозним дослідником історії козацтва” [10, с. 329], а Р. Федорів – “літописцем Запорозької Січі” [9, с. 109]. Свого часу його творчість несла просвітницьку місію, нині ж – розкриває спадкоємний зв'язок поколінь, вражає розумінням нашої трагічної історії, вчить дотримуватися загальнолюдських демократичних принципів, які повинні лежати в основі сучасного нормального світорозуміння.

Творчий доробок письменника поки що не розглянутий у повному обсязі з урахуванням сучасних досягнень філологічної науки. Новітні студії – це передмови чи післямови до творів А. Кащенка, які підготували О. Гончар, С. Пінчук, М. Шудря; літературознавчі праці Г. Грабовича, Г. Корицької, Р. Поліщука, В. Яременка щодо сутнісних аспектів творчої спадщини митця; залучення ілюстративного матеріалу з творів письменника в мовознавчих дослідженнях О. Грипас, У. Добосевич, Н. Кобченко, М. Степаненка та ін. Лінгвістичний рівень художньої прози А. Кащенка являє собою цілісну систему, що потребує глибинного осмислення, кроком до якого вважаємо вивчення авторського мовлення в “Оповіданнях про славне Військо Запорозьке низове”, котре є основною формою викладу в розглядуваному творі й характеризується високим ступенем

варіативності. У цій системі синтезується життєва достовірність, лірична піднесеність і патріотичне спрямування.

Дослідниця структури тексту В. Кухаренко справедливо відзначає: “Художній твір як продукт пізнавальної діяльності автора обов’язково й повсюдно містить авторське ставлення, тобто оцінність і модальність. Вони виявляються на всіх без винятку ділянках і у всіх типах викладу, але в прямій, найбільш відвертій формі вони представлені у власнім мовленні автора” [5, с. 134]. Аналізуючи мовну структуру “Оповідань...” А. Кащенко [3], звертаємо особливу увагу на сигнали модальності, що надходять від автора: їх розподіл нерівномірний і суттєво залежить від композиційно-мовленнєвих форм – розповіді (бере на себе основне сюжетне навантаження), роздуму (втілює позицію автора), опису (дає точне, яскраве уявлення про предмет мовлення). Об’єктом нашої уваги став складник авторського мовлення – опис, у якому виразно виявляється обов’язкова категорія художнього тексту – модальність. Вона проявляється у відборі характеристик, що репрезентують об’єкти тексту, а також самі об’єкти розповіді, що репрезентують навколишній світ художника. Мета нашого дослідження – розгляд предметно-змістового й функціонального навантаження композиційно-мовленнєвої форми “опис” в означеному творі А. Кащенко.

У композиційно-змістовому плані текст “Оповідань про славне Військо Запорозьке низове” можна умовно поділити на дві частини. У першій із них (8 оповідань) автор подав художню інтерпретацію виникнення, становлення, існування й занепаду козацтва, ознайомлює з долями козацьких ватажків, які в перебігові подій виявляють щонайвищі ознаки винахідливості, самовідданості й шляхетності. Друга частина (9–11 оповідання) в белетризованій формі розкриває внутрішній світ оповідача, його моральні критерії стосовно краси й сенсу людського життя. Через увесь твір проходять мотиви збереження історичної пам’яті, духовності народу, єдності людини й природи. Мовленнєва система в тексті “Оповідань...” А. Кащенко складна. Її створюють авторське та невласне пряме мовлення, діалог, внутрішнє мовлення персонажів. Це ті контекстно-мовленнєві складники, які наявні в прозовому творі. Усі вони об’єднані образом автора.

Визначаючи жанрову належність твору А. Кащенко, літературознавці зійшлися на думці, що лексема „оповідання” має не стільки жанроозначувальну семантику, скільки вказівку на розповідну манеру викладу [4; 11]. Відомо, що «“чисті” розповіді, описи, роздуми використовуються рідко» [7, с. 26]. У розгляданому творі традиційні композиційно-мовленнєві форми також постійно комбінуються і взаємопроникають. Для позначення таких єдностей у художній прозі мовознавець С. Бибик увела в текстолінгвістику поняття оповідності, що об’єднує “закономірні зв’язки мовленнєвих конструктів розповіді, опису, роздуму, взаємодію, взаємозалежність діалогу та монологу як елементів зображення й оцінки подій, дій, почуттів, вчинків персонажів, їх сприйняття один одного та довкілля” [1, с. 7]. У цьому сенсі з мовної точки зору вживання слова “оповідання” в назві твору – цілком умотивоване.

“Оповідання про славне Військо Запорозьке низове” – це перш за все твір історичної публіцистики, спорідненої з художньою творчістю. У ньому автор прагнув не просто подати історичну інформацію, а справити ідейно-емоційний вплив на покоління, що зростає, і зробив це у своєрідній творчій манері, яка по-особливому виявляється й на мовному рівні. В авторському мовленні “Оповідань...” натрапляємо на різні види описів, щоразу вгадуючи в них людину з її сприйняттям світу, власним життєвим досвідом побаченого та пережитого.

Загалом опис – це тип висловлювання щодо передачі зовнішніх характеристик або розкриття суттєвих внутрішніх ознак предметів чи явищ об’єктивної дійсності, який у них щось стверджує або заперечує. Відповідно він може бути діловим, науковим, художнім,

але обов'язково спрямований на статичне або динамічне зображення дійсності. У художніх текстах за допомогою описів розкриваються особливості природних явищ, якостей людини, описуються дії, стани, події тощо. Виокремлюють такі різновиди описів, як портрет, пейзаж, натюрморт, інтер'єр та ін.

У книзі А. Кашенка постає панорамна історія козацтва як феноменального суспільного явища. З цим і пов'язаний предметно-змістовий бік композиційно-мовленнєвої форми опису. У композицію “Оповідань про славне Військо Запорозьке низове” вони входять то як окремий елемент у вигляді ліричних відступів, пейзажних замальовок, портретних характеристик героїв, описів батальних сцен, інтер'єрів, то включаються в розповідь або пов'язуються з міркуванням. Кожен із цих різновидів має структурні й функціональні особливості, що надають йому самобутності й виразності.

Описи людей в А. Кашенка існують у вигляді словесно-мистецьких портретів, що точно й художньо передають індивідуальність героїв у тісному зв'язку з історичними подіями. Це гетьмани, козацькі ватажки, козаки, їх нащадки. Традиційний розгорнутий портрет у творі – це перерахування характерних зовнішніх ознак, які можуть бути й постійними (опис обличчя, зовнішності), і змінними (опис одягу, стану), як-от: *«На стерні порону ... стояв старий, кремезної постави лоцман із люлькою в зубах. ...на грудях у нього була розхристана сорочка й виднілося чорне, мов халява його чобота, тіло; коли ж він налягав на стерно, то визирало тіло зовсім біле. Борода у лоцмана була добре виголена, пишні сиві вуса красиво визначалися на червоному від вітру обличчі; довгі ж рясні брови звисали над очима й надавали суворості всьому вигляду старого діда»* [3, с. 432]. Портрети кошових отаманів, героїв-козаків автор подає зазвичай у високому, піднесеному стилі. Ось яким постає перед читачем Іван Сулима: *«Велична й могутня постать у запорозького ватажка. Засмагле на сонці обличчя з великими іскристими очима та пишними бровами випромінювало завзяття; довгі вуса й трохи посивілий оселедець прикрашали його лице знаками досвіду і спокою, а срібна булава, зблиснувши в дужій руці, мовби нагадала вам, якою владою наділений запорозький кошовий отаман»* [3, с. 468–469]. Розгорнутий словесний портрет виразним та емоційно наснаженим роблять художні засоби (епітети, прийоми порівняння та протиставлення, означальні характеристики). І все ж письменник скупий на зовнішнє портретування окремих персонажів. Він більше використовує портретні вкраплення, штрихи у вигляді характерологічних деталей чи авторського коментаря – внутрішнє портретування персонажів, яких він поезитує за допомогою тропів, символів, що зумовлено, по-перше, романтичним стилем, а по-друге, художньо-публіцистичним жанром твору. Зазвичай – це промовисті деталі в зовнішності чи поведінці героїв або риси характеру, які щонайкраще виявляються в незвичайних життєвих обставинах (походах, битвах, облогах), коли увиразнюються певні моральні чесноти. Наприклад, *«Яким Богуш – сивий богатир із дужим і владним голосом та могутньою душею»*; *«Дмитро Вишневецький – відважний войовник-лицар, жвавий та завзятий ватажок»*; *«Петро Конашевич-Сагайдачний мав войовничий хист і жваву вдачу, Іван Сірко – славний батько, невсипущий лицар, який завзято обстоював козацьку волю»* і т. д. Такі фрагментарні характеристики “розкидані” в різних частинах “Оповідань...”. Із поступово накопичувальних штрихів складаються динамічні портрети персонажів у всій їх багатогранності (моральній, емоційній, психологічній, творчій). Такі описи, крім характерологічної, виконують функцію зв'язності тексту.

Портрет в А. Кашенка завжди містить експліцитну авторську оцінку й модальність, тобто безпосередньо вказує на розподіл симпатій чи антипатій автора. Симпатія до козаків відчувається в групових описах під час переможних боїв (*«...очи їхні бачили в таку далечінь, куди нині сягають лише підзорні труби, а козацьке вухо чуло й там, де, здавалося б, панувала німа тиша»* [3, с. 25]), співчуття – у скрутні часи поразок і невдач

(«славні сивоусі запорожці... один за одним падали під багнетами і списами москалів» [3, с. 463], «решта лицарів, збившись в окопах, захищалися, доки не полягли всі, як степова трава під косою» [3, с. 464]). Зневага й осуд відчутні в зображенні ворогів – описах індивідуальних («зрадник Галаган – собачий син, московський недоляшок, який отримав нещасне панство») і групових («вражі ляхи, кляті турки, поганці, мов та галич, налетіли на Україну нащадки польських панів та магнатів» та ін.). Крім цього, індивідуальні описи у творі представлені також популярним викладом життєпису історичних осіб, якими починаються однойменні белетризовані нариси “Оповідань...”, наприклад: “Самійло Кішка (Перше гетьманування)”, “Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний”, “Іван Сірко” та ін. Ці описи мають приблизно такий вигляд, як початок частини “Гетьман Хмельницький”: «Зіновій Богдан Хмельницький був сином чигиринського сотника Михайла Хмельницького. Батько дав йому освіту в Київській братській школі, а потім у польській школі в галицькому місті Ярославлі. Поміж козаками Богдан був людиною відомою, бо все життя проводив у війнах та походах. У бойовищі коронного польського гетьмана Жолковського з турками року 1620-го він дістався в бранці, року 1621-го його вже бачили ватажком морського походу на Царгород, бо з неволі викупили...» [3, с. 13]. Така манера викладу нагадує ділові описи, яким властива точність, послідовність, документальність. У композиції “Оповідань про славне Військо Запорозьке низове” вони виконують інформаційну та вступну текстові функції. М. Шудря пов’язує безпристрасність чи навіть протокольність окремих місць твору орієнтацією А. Кащенко на козацькі літописи. Одним із доказів, на думку дослідника, може бути вживання узвичаєної форми “Року такого-то...” [11, с. 248].

Розповіді про устрій військового й громадського життя козаків майстерно поєднуються з описами Січі, її будівель, козацьких військових таборів, фортець, оточених міст, церков, що містять численні подробиці з життя й побуту січовиків і мають національно-культурну специфіку, а значить, виконують важливу пізнавальну функцію. Їхньою особливістю є статичність змісту. Такі описи ніби переривають розвиток дії в оповідях, закривають простір, оскільки в них перераховуються предмети-неістоти, що перебувають у стані спокою, створюючи своєю наявністю певні ознаки приміщення чи обмеженого розмірами місця. Інтер’єрні описи в “Оповіданнях ...” бувають етюдними, в основі яких лежать описи конкретних деталей, як, наприклад, опис церкви в Олешківській Січі («...маленька невисока церковниця, схожа на курінь, із очеретяними стінами, з нап’ятим парусом замість даху» [3, с. 248]), опис військового табору козаків («...Шаула вивів козаків із міста і став табором в урочищі Гострий Камінь біля озера. Весь табір він оточив п’ятьма рядами возів, скувавши їх ланцюгами, й, поставивши між возами двадцять чотири гармати, почав очікувати нападу польських військ» [3, с. 88]), або панорамними, наприклад, опис Січі як помешкання запорозьких козаків («Для Січі запорожці завжди вибирали сухе й високе місце на березі Дніпра або якоїсь його протоки й, лишивши посередині тієї площі майдан, ставили навколо нього 38 довгих хат (куренів), де б товариство мало притулок під час негоди. Окрім куренів, у Січі зводили ще такі будівлі: церква на честь святої Покрови; паланка-будинок, де зберігалися військові клейноди, містилася канцелярія й чинився суд і розправа; пушкарня – неглибокий, але просторий льох, у якому тримали гармати, ручну зброю, кінську упряж, зілля (порох), кулі, сірку, селітру та інше військово майно; скарбниця – такий же льох для зберігання борошна, пшона, сала, риби й іншого харчового припасу. Там же в великих барильцях переховували й військові гроші» [3, с. 65]) чи опис військової фортеці («...глибокі, мов провалля, були навкруг Кодака рови; наче добрі скирти височіли за тими рівчаками рови, а на тих валах ще стояла висока, з дубини, засіка з вікнами й бійницями для гармат і рушниць. Брама на Кодаку була одна, і та дуже міцна, залізом кута, а обабіч неї – дві башти, збиті з дубових кряжів. Зі сходу та півдня фортецю захищали кручі Дніпра, з півночі – глибокий байрак, із заходу лежав рівний степ, що в ньому можна було здалеку побачити ворогів, і з

цього боку фортеця мала найглибші рови, найвищі вали й на її стінах стояло найбільше гармат» [3, с. 475]). Авторська оцінка описуваного майже непомітна. Такі фрагменти «Оповідань...» завдяки їх лаконічності, точності, послідовності в розкритті ознак, властивостей предметів близькі до наукових описів.

В «Оповіданнях про славне Військо Запорозьке низове» є чимало етюдних і панорамних пейзажів, які оригінально вписані в розповідь чи супроводжують роздум, підсилюючи їх емоційність. Кащенко-романтик іноді помічає й поетизує незначні деталі в природі: «безмежні степи, помережені високими мовчазними могилами» [3, с. 57], «зірки веселим колом заглядали з неба у воду й вигравали на хвилях своїм срібним промінням» [4, с. 283], «піски тут пересипаються з місця на місце і ходять, як хвилі на морі» [3, с. 404] та ін. Актуалізація відкритого просторового континууму спостерігається в розгорнутих описах запорозьких степів, річок, озер, ярів, урочищ, скель, островів, водних і сухопутних шляхів, дніпровських порогів і найулюбленішого об'єкта А. Кащенка – Великого Лугу, який він назвав «дивом природи», «батьком козацької вольниці». Художні описи цієї місцевості можна вважати показовими. Ось один із них: «Обабіч чайок, на берегах, верби та явори купали у воді своє гнучке гілля; у протоках хиталися на вітрі та шелестіли очерети; на озерах ячали зграї лебедів та гелготали дикі гуси; в густих плавнях щебетливе птаство заходилося піснями: буркотіли горлиці, кували віці зозулі; незграбні білі баби, обсівши всі Дніпрові коси, припорошили, мов снігом, жовтий пісок своїм пір'ям» [3, с. 385]. Часто пейзажні описи в А. Кащенка творяться шляхом інтенсивного використання колористики – прикметникової, іменникової й дієслівної. Ось як передано чарівність ранку на Великому Лузі: «Небо на сході починає біліти – світлішають разом із ним і води потоків та озер, що вночі були темні, як домовина. Далі схід починає червоніти, одбиваючи в собі промінь невидимого ще сонця і посилаючи той відблиск на вкриті ранковим туманом води та заросені дерева й очерети. От бліді протоки й озера зарожевіли ніжними кольорами ранкової зорі, й, нарешті, крізь віти сумних, похилих верб та струнких осокорів проглядає сонячне сяйво, граючи золотом спершу на деревах, а далі й на травах, переливаючись самоцвітами в кожній краплі роси, цілує м'які китиці очерету й визолочує гаптованим килимом озера й протоки Великого Лугу» [3, с. 385]. Емоційна авторська оцінка відчутна в окличних реченнях, риторичних питаннях, що передують власне описам: «А які чудові незабутні переживання вночі серед безмежної плавні!» [3, с. 384], «А який ранок у плавні! Чи може ж бути щось чарівніше?» [3, с. 385].

Наслідуючи поетику романтизму, письменник використовує пейзаж як статичне тло для сюжетних подій. Описи можуть виражати або гармонію персонажів з природою, або їх антагонізм. Так, добрій підготовці, вдалому початку походу козаків до далекої Туреччини за скарбами для перемоги над польським військом співзвучна природа, яка ніби пророкує сміливцям удачу: «З моря вставала рожева зоря, забарвлюючи його безмежні простори привабливими кольорами, немов простеляючи перед козацькими човнами червоний, гаптований сріблом килим. Невзбарі золоте сонце, не виткнувшись ще з моря, кинуло свій промінь під небо на білі хмарки і заляло їх рожевою фарбою із золотавими розводами. Весело глянули ті хмарки, наче в люстро, в блакитне плесо... І хто міг тепер здогадатися: де море, а де небо... Нарешті з пелени води викотилося й сонечко й заблищало на вершках рухливих хвиль щирим золотом. Разом із сонцем прокинулось і море. З півночі дмухнув вітерець і, напнувши на чайках вітрила, погнав їх чимдуж туди, куди їх скеровували керманичі – на схід сонця» [3, с. 470]. І навпаки: життєствердність літнього ранку не відповідає тривожному настрою козаків: «Вставало червоне сонце й вигравало в Дніпрових хвилях веселим, блискучим промінням. Із плавні долинали бадьорі співи птаства, і, здавалося, все жило, як і раніше. Але незабаром зі степу зненацька присунулося вороже військо і знову почало обстрілювати Січ із гармат, а тим часом із

плавні впливло безліч байдаків, наповнених москалями. За хвилину спалахнула смертельна битва» [3, с. 461].

Письменник удається до паралельного зображення природи й людини, зіставляючи людські переживання з природними явищами. Порівняймо дві картини ночі. Перша з них – суголосна сумному настрою героя, який приїхав на руїни Січі: *«На землю спускався морок, який з кожною миттю дужче сповивав і Великий Луг, що розіслався на схід сонця до самісінького небокраю, і хати потомлених працею довгого літнього дня хліборобів... Тільки Чортотлик та Дніпро зі своїми протоками, Павлюком і Підпільною, ще виблискували... Але й вони, нарешті, почорніли, й у їхній воді променилося лише сяйво яскравих зірок»* [3, с. 457]. Друга картина ночі віщує смертельну битву козаків із поляками, вона співзвучна настороженому, неспокійному настрою супротивників: *«На землю впала темна ніч. Зірки ховалися за хмарами. Вітер віяв з-за Дніпра, завиваючи голодним звірем поміж набережних скель. Глибоко під горою, розбиваючи собі груди об гострі камені, старий Дніпро гучно стогнав і ревів спересердя на кинуту впоперек його шляху перепону, допомагаючи гудінням свого порогу козакам нечутно обступити ворожу фортецю»* [3, с. 477]. Обидва пейзажі мають не стільки просторову, скільки антропоцентричну спрямованість, адже природа виступає засобом розкриття образів, їх стану. Однак навіть морфологічний склад – номінативність, статичність одного і дієслівність, динамічність другого – підкреслюють контрастність наведених описів. Коли картини природи в “Оповіданнях ...” містять вказівку на час доби (згадані вже описи ранку, ночі), на пору року (наприклад, зимова Хортиця [3, с. 57] чи весняний льодостав на Дніпрі [3, с. 436]), це свідчить про актуалізацію ще й часового континууму в описах.

Динамічна картина простежується в описах дій, злагоджено виконуваних великою кількістю людей. Це січові гуляння, повсякденні заняття козаків, підготовка запорожців до воєнних походів, морські та сухопутні бої. Структура таких описів перелічувальна: діячі виконують різні дії, але постає панорамна картина спільного відпочинку, роботи чи бою. Наприклад, у “рамку” розповіді про січове життя вставлено описи гульні (*«У перші дні після походу на січовому базарі невгаваючи грали музики, горілка виставлялася повними кухвами, і козаки вибивали гопака так, що курява підіймалася вище куренів. Гульня тривала кілька днів із ранку до пізньої ночі, доки стомлені запорожці не валилися на землю й засинали, хто де впав»* [3, с. 72]), повсякденних занять козаків (*«Після сніданку всяк брався до свого діла: хто латав собі одяг або правив взуття, а хто йшов до Дніпра прати свою сорочку... Інші козаки поралися біля своєї зброї або лагодили військові човни. А чимало запорожців, побравши з табуна своїх коней, виїздили за січові окопи на герць»* [3, с. 73]), розваг молодих запорожців у мирний час (*«Юнаки виробляли на конях усілякі витівки: розігнавши коня, ставали ногами на кульбаку; підкидали догори шапку і влучали в неї кулею з рушниці; перестрибували кіньми рівчаки й тини; вибігали верхом на крутобокі могили тощо, а далі кидалися один з одним рубатися шаблями “до першої крові”»* [3, с. 72]). Окремими композиційними компонентами постають описи колективної зайнятості козаків під час підготовки до походів. Візуалізація змісту в таких динамічних описах передається низкою одночасових дієслів, які називають процеси, що номінують різні кадри в цій картині: *«У Великому Лузі цюкали сокири та тріщали дерева, а берегом біля Січі в казанах кипів дьоготь, вкриваючи річку пахучим димом... То військо козаків лагодило до походу свої чайки та конопатило їх»* [3, с. 75]. У всіх цих описах присутні локальні й суб’єктні покажчики: базар – шинки – Дніпро – січові окопи; козаки – крамарі – молодь – джури – кобзарі, сокири – дерева – дьоготь – чайки.

Окремі частини розгляданого твору (“Похід запорожців на Крим”, “Нові морські походи запорожців”, “Полтавське бойовище”), епізоди атак, пожеж, визволення з неволі побратимів та ін. виписані А. Кашенком із майстерністю письменника-баталіста. Їх функція перш за все – сюжетотвірна. У розповідях з елементами опису чи міркувань

умовно виокремленої першої частини твору (напад татар на Запорозьку Січ посеред зими і цілковита їхня поразка в нерівній боротьбі, сухопутні битви під Корсунем, Солоницею, Кумейками, Жовтими Водами, морські бої під Варною, Кафою, Царгородом, Очаковом) відчувається тяжіння автора до інформаційної насиченості, документалізму й точності у відображенні окремих сторінок історії козаччини. Він указує час, масштаби бойових дій, число учасників, загиблих, що забезпечує динамізм описів, а також розкриває складну діалектику минулих подій, дає їм оцінку. Ось один із таких прикладів – опис морського бою: *«Року 1624-го, коли козаки вийшли в море під проводом Грицька Чорного, в лимані їх підстергли 26 турецьких галер та біля трьох сот сандалів з яничарами. Запорожці, довідавшись про те, самі зробили засідку на ворогів і напали на турків несподівано. На лимані виник великий бій. Козаки позаганяли великі турецькі галери на мілководдя і там попалили їх. З рештою билися аж три дні – чимало втратили чайок і товариства, а все-таки перемогли, впливли в море і давай громити турецький берег, починаючи від Дунаю. Пустили з вогнем Буюк-дере, Зеніке, Здегну і знову наблизилися до Стамбула»* [3, с. 115]. Пізнавальну функцію виконують описи специфічних прийомів тактики запорозьких козаків, як-от *герць*: *«Щоб краще розгледіти ворожий стан та навести ворога на свій табір, вони [козаки] висилали охочих товаришів на герць, і ті, наблизившись до супротивника, викликали його богатирів битися один на один, а коли ті вагалися, то запорожці починали так висміювати й ганьбити їх, що, здається, й мертвий підвівся б, щоб обстоювати свою честь. Роздратовані герцями вороги здебільшого люто кидалися на козацький табір, а тут їх зустрічали такою “залізною kwasолею” (тобто кулями), що все поле навкруги вкривав ворог трупом»* [3, с. 69]. В умовно виокремленій другій частині *“Оповідань ...”* описи батальних сцен реалістичні, емоційні, пристрасні, вони передають жорстокість подій і дають можливість читачеві відчути себе свідком описуваного. У наведеному нижче батальному інтер’єрі наростання напруженості бою підкреслюють слухові, зорові, дотикові відчуття: *«Аж ось козацькі чайки оточують галеру тісним колом, а запорожці спрямовують на вартових мушкети й залізними гаками зачіпають галеру за чердак. Гримнуло відразу кілька сот пострілів, і турки попадали додолю. На галері зчинився галас, і перелякана варта кинулась на чердак, але й козаки вже були там і зіткнулися з ворогами в кривавому двобої. Пальба, зойки, брязкіт зброї й вигуки одчаю – все збілося в скаженому гармидері...»* [3, с. 471]. У такому динамічному описі подається перелік рівноправних дій, простежується послідовність елементів битви. Темпоральні компоненти в композиційно-мовленнєвій структурі описів передають трагізм звучання, наприклад: *«Минуло півгодини в лютій битві. Москалі кололи запорожців довгими багнетами, а січовики, відсуваючи ті багнети, рубали ворогів з одного маху. Дехто з бійців, не маючи зброї в руках, або відкинувши її геть, билися врукопаш. Вони давили один одного під силки, хапали за горлянку і кусали зубами, аж доки слабіший не падав мертвим»* [3, с. 462]. А. Кащенко правдиво передав найстрашніші картини, які мають антропоцентричну спрямованість, як-от: *«...бранцям розлютовані упертою обороною переможці завдали таких тяжких мук, яких не вміли вигадувати навіть татари; деяким здирали з голови шкіру, інших застромляли на палі або четвертували; врешті ж збили на воді пліт, повісили на ньому кількох запорожців на шибениці й пустили Дніпром униз, щоб нижче Січі бачили, яка кара чекає на всіх запорожців»* [3, с. 236]. Такі натуралістичні описи виконують експресивну й аксіологічну функції. Реалістичні картини боїв увиразнюються за допомогою романтичних акцентів, як це помічаємо в батальному пейзажі, коли при описі природи застосовуються народнописенні елементи (епітети, образні порівняння, ритмізований виклад): *«Невдовзі в Кодаку запалали засіки й будинки, полум’я охопило бапти на стінах, і велика пожежа осяяла криваву битву... Високо, до самісіньких хмар, сягало те вогнище. Видно було його у Самарі за густими лісами й просторими степами, понад Сурою та Базавлуком і навіть з далекої Хортиці; у хвилях же Кодацького порогу воно відбивалося то щирим золотом, то червоною кров’ю.*

Пожежа налякала птаство в гаях, і завили в байраках вовки-сіроманці... А брати різалися вперто... завзято...» [3, с. 478].

Отже, композиційно-мовленнева форма “опис” є сюжетно значущим складником в “Оповіданнях про славне Військо Запорозьке низове” А. Кащенко. Вона забезпечує сприйняття розгляданого твору в єдності змісту і форми, виконуючи єднальну, інформаційну функції. Оскільки описи пов’язані з особами, місцем, умовами, у яких розгортаються події твору, то для них властиві також характерологічна, пізнавальна та аксіологічна функції. Художні описи в “Оповіданнях...” відображають предмети і явища дійсності в яскравій, образній формі на основі особистих вражень автора. Дослідження цієї композиційно-мовленневої форми створює умови для вивчення інших складників авторського мовлення А. Кащенко – розповіді та роздуму, що є продовженням незаангажованого аналізу ідіостилу цього демократичного українського письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Биби́к С. П. Оповідність в українській художній прозі : [монографія] / С. П. Биби́к. – К.–Луганськ : Вид-во ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2010. – 288 с.
2. Гончар Олесь. Кащенко повертається / Олесь Гончар // Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – К. : Веселка, 1992. – С. 5–6.
3. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове : Оповідання / А. Кащенко. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – 494 с.
4. Корицька Г. А. Кащенко : Літературний портрет [монографія] / Галина Корицька. – Запоріжжя : Акцент, 2011. – 151 с.
5. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту / В. А. Кухаренко. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 272 с.
6. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром’як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ Академія, 1997. – 752 с.
7. Пентиліук М. І. Культура мови і стилістика : пробн. підр. для гімназій гуманіт. профілю / М. І. Пентиліук. – К. : Вежа, 1994. – 240 с.
8. Українська літературна енциклопедія : у 5 т. / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. – Том II : Д-К. – К. : Українська радянська енциклопедія імені М. П. Бажана, 1990. – 574 с.
9. Федорів Р. Історична романтика та національна свідомість / Роман Федорів // Дзвін. – 1996. – № 10–12. – С. 107–110.
10. Шевчук Вал. Дорога в тисячу років : Роздуми, статті, есе / Валерій Шевчук. – К. : Рад. письменник, 1990. – 501 с.
11. Шудря М. Співець козацького ордена / Микола Шудря // Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – С. 482–490.

REFERENCES

1. Bybyk, S. P. (2010), *Opovidnist v ukraininskii khudozhnii prozi: [monohrafiia]* [Narrativeness in Ukrainian Fiction: [monograph], Vyd-vo DZ LNU imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv; Luhansk, Ukraine.
2. Honchar, Oles (1992), *Kashchenko povertaetsia, Opovidannia pro slavno Viisko Zaporozhke nyzove* [Kashchenko returns / Oles Honchar // Kashchenko A. Stories about the Glorious Troops of Zaporozhian Nyzove], Veselka, Kyiv, Ukraine.
3. Kashchenko, A. (1991), *Opovidannia pro slavno Viisko Zaporozhke nyzove: Opovidannia* [Kashchenko A. Stories about the Glorious Troops of Zaporozhian Nyzove: Stories], Sich, Dnipropetrovsk, Ukraine.

4. Korytska, H. (2011), A. Kashchenko: Literaturnyi portret [monohrafiia], [A. Kashchenko: Literary Portrait [monograph], Aktsent, Zaporizhzhya, Ukraine.
5. Kukharenko, V. A. (2004), Interpretatsiia tekstu, [The Text Interpretation], Nova Knyha, Vinnytsia, Ukraine.
6. Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk (1997) / Hromiak, R. T., Kovaliv Yu. I. ta in. [Literary Dictionary-Directory], VTS Akademiia, Kyiv, Ukraine.
7. Pentyliuk, M. I. (1994), Kultura movy i stylistyka: Probnii pidr. dlia himnazii humanit. profilu [Language Culture and Stylistics], Vezha, Kyiv, Ukraine.
8. Ukraïnska literaturna entsyklopediia: v 5 t. (1990) / Instytut literatury im. T. H. Shevchenka AN URSR, T. II : D–K [Ukrainian Literary Encyclopedia: in 5 volumes], Ukraïnska radianska entsyklopediia imeni M. P. Bazhana, Kyiv, Ukraine.
9. Fedoriv, R. (1996), Istorychna romantyka ta natsionalna svidomist [Historical Romantic and National Consciousness], Dzvyn, №10–12, pp. 107–110.
10. Shevchuk, V. (1990), Doroha v tysiachu rokiv: Rozdumy, statti, ese [The Road of a Thousand Years: reflections, articles, essays], Rad. pismennyk, Kyiv, Ukraine.
11. Shudrya, M. (1991), Spivets kozatskoho ordena / Mykola Shudria // Kashchenko A. Opovidannia pro slavno Viisko Zaporozhke nyzove [The Songster of the Cossacks Order], Sich, Dnipropetrovsk, Ukraine.

УДК 811. 161.2' 01:81'367.622

ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ОПРЕДМЕТНЕЇ ДІЇ В ДАВНЬОРУСЬКОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI–XIII ст.

(СУФІКСИ -ик, -ьк)

Коваль О.Ю., аспірант

*Запорізький національний університет,
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

Lenakoval177@yandex.ua

В українській мові XI–XIII ст. віддієслівні іменники зі значенням предметної дії могли утворюватися за допомогою суфіксів -ьк, -ик, що виникли з праслов'янського форманта -ьје. Суфікс -ьје від кожного дієприкметника утворював абстрактний іменник з -ьје, -пье, -тьје. Розглядувані девербативи на -ик, -ьк описано в лексико-словотвірних групах: іменники на позначення різних видів діяльності людини (інтелектуальної, комунікативної, трудової, професійної); назви звукових процесів; утворення, що вказують на переміщення, пересування; найменування морально-етичних понять і відносин; назви обрядів, звичаїв, традицій.

Ключові слова: словотвірна структура, віддієслівні іменники, девербативи, предметна дія, лексико-словотвірні групи.

ОБРАЗОВАНИЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ СО ЗНАЧЕНИЕМ ОПРЕДЕМЕНОГО ДЕЙСТВИЯ В ДРЕВНЕРУССКОУКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ XI–XIII ст.

(СУФФИКСЫ -ик, -ьк)

Коваль Е.Ю., аспирант

Запорожский национальный университет, ул. Жуковского, 66, г. Запорожье, Украина

В украинском языке XI–XIII ст. отглагольные существительные со значением предметного действия могли образовываться с помощью суффиксов -ьк, -ик. Суффикс -ьје от любого причастия образовывал отвлеченное существительное на -ьје, -пье, -тьје. Рассматриваемые девербативи на -ик, -ьк описаны в лексико-словообразовательных группах: существительные, обозначающие разные виды деятельности человека (интеллектуальную, коммуникативную, трудовую, профессиональную); названия звуковых процессов; образования, которые указывают на перемещение, передвижение; наименование морально-этических понятий и отношений; названия обрядов, обычаев, традиций.

Ключевые слова: словообразовательная структура, отглагольные существительные, девербативи, предметное действие, дериваты, лексико-словообразовательные типы.